Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

9

2023

08.00.01 Iqtisodiyot nazariyasi
08.00.02 Makroiqtisodiyot
08.00.03 Sanoat iqtisodiyoti
08.00.04 Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti
08.00.05 Xizmat ko‘rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
08.00.06 Ekonometrika va statistika
08.00.07 Moliya, pul muomalasi va kredit
08.00.08 Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
08.00.09 Jahon iqtisodiyoti
08.00.10 Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
08.00.11 Marketing
08.00.12 Mintaqaviy iqtisodiyot
08.00.13 Menejment
08.00.14 Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
08.00.15 Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
08.00.16 Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
08.00.17 Turizm va mehmonxona faoliyati

74-91 xalqaro daraja
ISSN: 2992-8982

1931
TDIU
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Elektron nashr. 464 sahifa, 30-sentyabr, 2023-yil.

Bosh muharrir:
Sharipov Qo'ng'irotboy Avezimbetovich

Bosh muharrir o'rinbosari:
Karimov Norboy G'aniyevich

Muharrir:
Qurbonov Sherzod Ismatillayevich

Tahrir hay'ati:

Rae Kvon Chung, Janubiy Korea, TDIU faxriy professori, "Nobel" mukofoti laureati
Salimov Oqil Umrzoqovich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi
Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi
Osman Mesten, Turkiya parlamenti a'zosi, Turkiya – O'zbekiston do'stlik jamiyati rahbari
Toshkulov Abduqodir Hamidovich, i.f.d., prof., O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoshlar, fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport masalalari bo'yicha maslahatchisi o'rinbosari
Buzrukxonov Sarvarxon Munavvarxonovich, i.f.d., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri o'rinbosari
Sharipov Qo'ng'irotboy Avazimbetovich, t.f.d., prof., TDIU rektori
Oblamuradov Narzulla Naimovich, i.f.n., dots., O'zR Tabiat resurslari vaziri o'rinbosari
Djumaniyazov Maqsud Allanazarovich, Qoraqalpog'iston Respublikasi Tabiat resurslari qo'mitasi raisi
Axmedov Durbek Kudratillayevich, i.f.d., prof., O'zR Oliy Majlisi qonunchilik palatasi deputati
Utayev Uktam Choriyevich, O'zR Bosh prokuraturasi boshqarma boshlig'i o'rinbosari
Ochilov Farxod, O'zR Bosh prokuraturasi iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti bo'limi boshlig'i
Eshov Mansur Po'latovich, i.f.d., prof., TDIU Akademik faoliyat bo'yicha prorektori
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, i.f.d., prof., TDIU YoMMMIB birinchi prorektori
Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori
Kalonov Muxiddin Baxritdinovich, i.f.d., prof., "O'IRIAM" ilmiy tadqiqot markazi direktori – prorektor
Yuldashev Maqsud Abdullayevich, p.f.d., prof., TDIU Moliya-iqtisod ishlari bo'yicha prorektori
Karimov Norboy G'aniyevich, i.f.d., prof., TDIU huzuridagi PKQTMO tarmoq markazi direktori
Hakimov Nazar Hakimovich, f.f.d. TDIU profesor
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, i.f.d., TMI professori
Samadov Asqarjon Nishonovich, i.f.n., TDIU Marketing kafedrasi professori
Slizovskiy Dimitriy Yegorovich, t.f.d., Rossiya xalqlar do'stligi universiteti professori
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, i.f.d., prof., Xalqaro "Nordik" universiteti rektori
Aliyev Bekdavlat Aliyevich, f.f.d., TDIU professori
Po'latov Baxtiyor Alimovich, t.f.d., prof., Atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish texnologiyalari ilmiy-tadqiqot instituti
Axmedov Javohir Jamolovich, i.f.f.d., "El-yurt umidi" jamg'armasi ijrochi direktori o'rinbosari
Isakov Janabay Yakubbayevich, i.f.d., TDIU professori
Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, t.f.f.d., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti katta o'qituvchisi
Kamilova Iroda Xusniddinovna, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Nosirova Nargiza Jamoliddin qizi, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Sevil Piriyeva Karaman, PhD, Turkiya Anqara universiteti doktaranti
Yaxshiboyeva Laylo Abdisattorovna, TDIU katta o'qituvchisi
Rustamov Ilhomiddin, f.f.n., Farg'ona davlat universiteti dotsenti
Mirzaliyev Sanjar Maxamatjon o'g'li, TDIU Ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalar departamenti rahbari
Babayeva Zuhra Yuldashevna, TDIU huzuridagi Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq Markazi xorijiy hamkorlik bo'yicha mutaxassis

Ekspertlar kengashi:

Hakimov Ziyodulla Ahmadovich, i.f.d, TDIU dotsenti
Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich, i.f.f.d, TDIU dotsenti
Imomqulov To'lqin Burxonovich, i.f.f.d, TDIU dotsenti

Muassis: "Ma'rifat-print-media" MChJ
Hamkorlarimiz: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O'zR Tabiat resurslari vazirligi, O'zR Bosh prokuraturasi huzuridagi IJQK departamenti.

Jurnalning ilmiyligi:

"Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2023-yil 1-apreldagi 336/3-sonli qarori bilan ro'yxatdan o'tkazilgan.

MUNDARIJA

Ichki turizmni rivojlanlantirishda davlatning oʻrni 7
Dehqonov Burxon Rustamovich, tayanch doktorant

Qishloq xoʻjaligida sugʻorish tizimlari boshqaruvini rivojlantirish yoʻllari 11
Mirjamilova Hulkar Nurali qizi, assistent

Yangi Oʻzbekiston sharoitida oʻsimliklar karantini tizimi faoliyatini takomillashtirish va iqtisodiy samaradorligini oshirish 15
Alimov Murodkosim Achilovich, mustaqil izlanuvchi

“Yashil iqtisodiyot”da energetika sohasini investitsion holatining statistik tahlili 20
Umarov Faxriddin Umar oʻgʻli, katta oʻqituvchi

Yoqilgʻi-energetika korxonalari moliyaviy barqarorligini taʼminlashda investitsion faoliyatning ahamiyati 26
Ergashev Muhibbek Aslam oʻgʻli, mustaqil izlanuvchi

Togʻli hududlarda turizm biznesining rivojlanishi 31
Abduvakil Alimov Komil oʻgʻli, tayanch doktorant

Taʼlim turizmining nazariy asoslari va Oʻzbekistondagi tendensiyalari 38
Maxmudova Nodira Oʻktamovna, tayanch doktorant

Turizmga innovatsion texnologiyalarni joriy qilish shart sharoitlari 43
Poʻlatov Maʼmurjon Murodjon oʻgʻli, tayanch doktorant

Mintaqaviy investitsion loyihalarning jozibadorligi tahlillari masalalari 46
Davlyatshayev Akmal Ashurmamatovich, dotsent, i. f. n.

Yashil iqtisodiyotning tijorat banklaridagi ahamiyati va ularning raqamlashuvi 51
Maxmudova Muxlisa Qodirjon qizi, dotsent, PhD

Turizmni rivojlantirishda “Tourism 4.0” konsepsiyasini joriy etish masalalari 57
Yuldasheva Dilnoza Ulugʻbekovna, mustaqil tadqiqotchi

Davlat tomonidan qishloq xoʻjaligini moliyaviy qoʻllab-quvvatlash tizimini takomillashtirish 62
Ollokulova Feruza Mansurovna, PhD; **Jabborov Jahongir Abduvohid oʻgʻli,** magistrant

Перспективные направления “Зелёной химии” для Республики Узбекистан 66
Султанходжаев Бахтиёр Забихуллаевич

Oʻzbekistonda transport va logistika sohasini rivojlantirish strategiyasi 73
Usmonov Botir, magistr

Hududlarda investitsion faollikni oshirishga qaratilgan mexanizmni takomillashtirish 78
Sunatullayeva Shaxnoza Xurshid qizi, tayanch doktorant

Qurilish tarmoqlarida boshqaruv faoliyatining iqtisodiy koʻrsatkichlari tahlili 82
Mirsodiqov Abdulla Tursunaliyevich, PhD

Connection between interest rate on loans, cash flow and turnover of funds 87
Sharbat Abdullaeva, Professor; Sardor Abdullaev, the applicant

Econometric Analysis of the Impact of IPO on the Market Capitalization of Companies 92
Shakhzod Saydullaev, PhD.

Davlat xaridlarini takomillashtirishda byudjet mablagʻlaridan samarali foydalanishning mohiyati va zarurligi 101
Raximjonov Kamronbek Ilxomjon oʻgʻli, mustaqil tadqiqotchi

Oʻzbekistonda toʻlov tizimining raqamli transformatsiyasining oʻziga xos xususiyatlari 105
Otamurodov Shavkat Nusratillayevich, i. f. d. (DSc); **Eshqulova Nasiba Normoʻminovna,** oʻqituvchi

Tijorat banki xizmatlarida taʼlim kreditining oʻrni va uni takomillashtirish masalalari 110
Eldor Uskanov, mustaqil tadqiqotchi

Korxonaning strategik boshqaruvini takomillashtirish 114
Maxmudov Nosir Maxmudovich, professor; **Elmurodov Faxriddin Farxodovich,** magistratura tinglovchisi

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Respublikada kichik biznesni moliya-kredit mexanizmlari orqali qoʻllab-quvvatlash masalalari 120
Ergashev Otamurod Toshtemirovich, PhD

Mulk iqtisodiy xavfsizligini taʼminlashda muammo va yechimlar 125
Ermatov Musojalil Komilovich, kafedrasi dotsenti v. b.; **Abdunazarov Oybek Abdumutalibovich,** katta oʻqituvchi

Using intelligent and decision support systems for developing University Curriculum: semi-automated need analysis approach 132
Abduraxmanov Zafar Batirovich; Ikromov Sayidolim Ismoilovich

Challenges of Developing a Competitive Environment in the Context of Economic Liberalization 138
Akobirova Nodira Najmiddin qizi, asisstent

Topical Issues of the Development of Recreational-Tourist and Military-Recreational Activities 141
Alimova Guzal Alisherovna, PhD in economics, docent

Kreditlash jarayonlarida xulq-atvor iqtisodiyoti omilini joriy etish istiqbollari 146
Joʻrayeva Sevara Zakirovna, mustaqil izlanuvchi (PhD)

Portfelli xorijiy investitsiyalarning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli 152
Kamilova Iroda Xusnitdinovna, PhD

Exploring the Ethical Dimensions of Artificial Intelligence in Advancing Human Rights and Sustainability 156
Matkarimova Gulchekhra Abdusamatovna, Professor

Tijorat banklarida muammoli kreditlar bilan ishlashning nazariy asoslari 163
Maxmudov Rahimjon Xamid oʻgʻli, mustaqil izlanuvchi

Barqaror iqtisodiy oʻsishga yalpi talab va yalpi taklif omillarining taʼsiri 170
Nabiyev Ulugʻbek Mirodiljon oʻgʻli, tayanch doktorant

The potential advantages of implementing the Total Quality Education Management (TQEM) concept 175
Otakulov Makhamadjon, PhD

Kichik yashil biznesni yanada rivojlanitirish imkoniyatlari 181
Raximova Kizlarxon Neʼmatjon qizi

Jamgʻarmalar investitsiyalar manbasi sifatida 185
Sadikova Raʼno Abdullayevna, i. f. n., dots.

Davlat moliyasining moddiy asosini oshirish orqali iqtisodiy oʻsishga erishish 188
Shamsiyev Shuxrat Sayfutdin oʻgʻli, mustaqil izlanuvchi

Aholi turmush darajasini oshirishda ijtimoiy himoyaning oʻrni 191
Sherjonov Sherjon Alijan oʻgʻli, mustaqil izlanuvchi

Xoʻjalik yurituvchi subyektlar toʻlov qobiliyatini aniqlashning nazariy-uslubiy masalalari 196
Adashaliyev Baxtiyorjon Valisher oʻgʻli, dekan oʻrinbosari

Kichik sanoat zonalari faoliyatini samarali boshqarish tamoyillari 203
Shodmonqulov Kamoliddin Murodillayevich, dotsent; **Adilbekov Allayar Anvarbekovich,** magistrant

Aholini ijtimoiy himoya qilishda pensiya va ijtimoiy nafaqalarning oʻrni 206
Aliyev Maʼruf Komiljon oʻgʻli, mustaqil izlanuvchisi

Использование методов управления для повышения эффективности производства на предприятиях 212
Алиева Надирахон Абдумаликовна, PhD. доц.; **Тлеумуратова Мадинабону Дилмурат кизи,** ст. 3-курса

Korxonalar moliyaviy barqarorligini taʼminlash mexanizmini takomillashtirish 217
Z. G. Allaberganov, kafedra dotsenti

Davlat fiskal (byudjet-soliq) siyosatining aholi bandligiga taʼsiri va uni takomillashtirish 222
Asatullayev Xurshid Sunatullayevich, i. f. n., professor

Oʻzbekistonda iqtisodiyot tarmoqlariga raqamli iqtisodiyotni shakllantirish omillari 228
Axmedova Yulduz Sunatullayevna, kafedra oʻqituvchisi

Moliyaviy risklarni baholash usullari, boshqaruvdagi yondashuvlari 232
Baymuratova Gulirayxon Tursunbayevna, kafedra dotsenti

Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda biznes jarayonlarini boshqarish . 236
Baxriyev Dilshod Rizvonkulovich, mustaqil izlanuvchi

Tijorat banklarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning ekonometrik modellashtirish ko‘rsatkichlari 242
Berdiyev Akram O‘ktamovich, mustaqil izlanuvchi

Innovatsion muhitni shakllanishi va rivojlanishida investitsiyaning zarurligi 253
Bobobekov Ergash Abdumalikovich

Meva-sabzavotchilik klasterlarida yashil moliyalashtirishning nazariy asoslari va xususiyatlari 258
Botirov Erkinjon Xayitovich, kafedra dotsenti

O‘zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb etish orqali investitsion salohiyatni oshirish 263
G‘aybullayev Odil Baxtiyarovich, kafedra dotsenti v. b.

Tadbirkorlik subyektlarining innovatsion loyihalarini moliyalashtirishni qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirish 269
Jubanova Bayramgul Aymuratovna, PhD

Soliq ma’muriyatchiligi va uni raqamlashtirishni ekspert baholash yo‘llari 272
Ibragimov Boburshoh Bohodir o‘g‘li, i. f. d. (PhD), doktorant (DSc)

Xalqaro standartlarga muvofiq buxgalteriya autsorserlari tomonidan moliyaviy hisobotlarni transformatsiya qilishni takomillashtirish 278
Islomov Alisher Baxtiyor o‘g‘li, mustaqil izlanuvchi

O‘zbekistonda moliyaviy hisob va hisobotni MHXSlariga transformatsiya qilishda asosiy vositalar hisobini tashkil etish masalalari 284
Qurbonova Shaxrinoz, tayanch doktorant

Yerlarning degradatsiyaga uchrashi va oldini olish bo‘yicha chora-tadbirlar 288
Mamanazarova Nasiba Jo‘rayevna, kafedra doktoranti

Davlat sektorida ichki auditni tashkil etish xususiyatlari 292
Mamirjon Jalollidinov, mustaqil izlanuvchi

Финансирование акционерных общества через рынок капитала 297
Муминов Шохжахон Суюнович, ассистент кафедра

Необходимость развития предпринимательской и страховой деятельности риски на рынке Узбекистана 302
Муятдинов Махмуд Жалелович, независимый исследователь

Инвестиционная привлекательность как фактор экономического развития страны 307
Назарова Гузал Баходировна

Tijorat banklarida kreditlash jarayonlarini takomillashtirish masalalari 312
Nozima Abdullayeva, mustaqil tadqiqotchi

Tijorat banklarining xizmatlar sohasini kreditlash amaliyotiga ta’sir etuvchi omillarning ekonometrik tahlili 316
Nurmuxammedov Abdijabbar Yunusovich, kafedra dotsenti v. b.

Современное решение, которое положительно влияет на логистические услуги и резко снижает смертность на перекрестках 326
Тажимуратов Умид Рузматович, Бахриев Иброхим Исометдинович, кандидат медицинских наук, доцент; **Жуманиёзов Эркин Худойберганович,** кандидат медицинских наук, доцент; **Тажимуратов Рузмат Отажанович,** кандидат медицинских наук, **Тажимуратов Абдусами Умид угли,** ученик 10 класса

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida dividend siyosati va tendensiyalari tahlili 333
Temirov Abdulaziz Alimjanovich, kafedra dotsenti, i. f. n.

Современное состояние инвестиционного потенциала Республики Узбекистан 339
Топилдиев Соҳибжон Раҳимжонович, DSc; **Одилова Дилноза Барнаевна,** PhD

Portfelli xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli 345
Tosheva Ziroat Aliqul qizi

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Kichik biznes subyektlarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-nazariy jihatlari 349
To'rayeva Nafisa Odilovna, mustaqil izlanuvchi

О достижениях Узбекистана в реализации национальных целей
и задач устойчивого развития 355
Турсун Мухитович Ахмедов, и. ф. д., проф.; **Гавхар Рустамовна Хидирова,** докторант, и. ф. ф. д., доц.

Влияние корпоративного управления в зеленой экономике 359
Уринов Бобур Насиллоевич, заведующий кафедрой

Ko'chmas mulkni soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlari 366
Fayziyev Farrux Abdullaxojayevich, kafedra dotsenti

Transport tizimi iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlari 374
Fayzullayev Javlonbek Sultonovich, DSc.

Oliy ta'lim muassasalarida byudjet mablag'laridan samarali foydalanishning
ayrim fundamental masalalari 382
Xayriddinov Sh. B., mustaqil izlanuvchi

Xalqaro raqamli valyuta bozorini rivojlantirish istiqbollari 385
Xolov Nabijon Qaxramonovich, PhD.

Nodavlat notijorat tashkilotlarning rivojlanishi va hozirgi shart-sharoitlari 391
Xusanov Otabek Nishonovich, PhD, mustaqil izlanuvchi

Banklarining aktivlarini daromadliligini oshirish yo'llari 396
Elbusinova Umida Xamidullayevna, kafedra dotsenti

Особенности методики проведения аудита затрат на производство 401
Хилола Икрамова Ровшан кизи, базовый докторант

Ta'lim islohotlarining ma'naviyatdagi o'rni 407
Bekdavlat Aliyev

O'zbekistonda tijorat banklari emission operatsiyalarining dolzarb masalalari 412
O'ktamova Nozima Narzulla qizi, kafedra dotsenti

Moliyaviy barqarorligi tushunchasining konseptual mohiyati, turlari va asosiy tavsiflari 416
Eshquvatov Aziz Baxtiyorovich, mustaqil izlanuvchi

XX asr jadid ma'rifatparvarlari Abdurahmon Toshkandiy va
Abdulla Avloniy axloqiy konsepsiyalaridagi umumiylik va xususiylik 420
Abrorxon Asatulloyev Asatulloyevich, falsafa fanlari doktori (PhD)

Yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy va huquqiy asoslari 424
Abdurahmanova Muqaddas Toxtasinovna

Стратегии привлечения иностранных инвестиций для
содействия устойчивому экономическому росту в
Республике Узбекистан с акцентом на инициативы зеленого развития 431
Нилуфар Зикируллаева Дилмуродовна, аспирант

Bank tizimi barqarorligini oshirishda kredit risklarining ahamiyati va ularni kamaytirish yo'llari 440
Xolmamatov Farhodjon Kubayevich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor

Baholash faoliyatini rivojlantirish yo'nalishlari va uning huquqiy asoslari 446
Bobirjon Aktamov, mustaqil tadqiqotchi

Suv resurslaridan foydalanishni iqtisodiy boshqarish samaradorligini
kompleks baholash uslubiyoti 454
Axmedov Sayfullo Normatovich, t. f. n., mustaqil tadqiqotchi

Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot faoliyatini boshqarishni
takomillashtirish metodologiyasini ishlab chiqish 459
Mirzaliyev Sanjar Maxamatjon o'g'li

XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR TO'LOV QOBILIYATINI ANIQLASHNING NAZARIY-USLUBIY MASALALARI

Adashaliyev Baxtiyorjon Valisher o'g'li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlarda to'lov qobiliyatini aniqlashning nazariy uslubiy maslalari bo'yicha olib borilgan o'rganishlar, to'lov qobiliyati va kredit qobiliyati tushunchalarining iqtisodiy mazmuni, to'lov qobiliyati va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi bo'yicha o'rganishlar o'tkazilib, uning natijasida xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: To'lov qobiliyati, kredit qobiliyati, rentabellik, daromadlilik.

Abstract: In this article, the studies conducted on the theoretical and methodological issues of determining the solvency of economic entities, the economic content of the concepts of solvency and creditworthiness, the interdependence of solvency and other economic indicators were conducted, and conclusions were drawn as a result.

Key words: Solvency, creditworthiness, profitability, profitability.

Аннотация: В данной статье проведены исследования по теоретико-методическим вопросам определения платежеспособности хозяйствующих субъектов, экономическому содержанию понятий платежеспособности и кредитоспособности, взаимозависимости платежеспособности и других экономических показателей и по итогам сделаны выводы.

Ключевые слова: Платежеспособность, кредитоспособность, рентабельность, рентабельность.

KIRISH

To'lov qobiliyati muammosi juda dolzarb bo'lib, bu so'z keng ma'noda har qanday mamlakatning, tor ma'noda har qanday korxonalarning iqtisodiy va ijtimoiy hayotida qanchalik muvaffaqiyatga erishganligi bilan bog'liq.

Ayni paytlarda dunyo hamjamiyatidagi tahlikali vaziyat, dastlab paendemiya tufayli turli iqtisodiy pasayishlarning yuz berishi, bu pasayish o'zini tiklab olmasdan turib uning ketidan dunyo hamjamiyatining tobora qamrab borayotgan ayrim mamalakatlar o'rtasidagi ziddiyatli hatto urush oqibatlari, turli sansiyalar mamlakatlar va ulardagi korxonalarning to'lov bilan bog'liq muammolarini keltirib chiqarmoqda.

Iqtisodiyotning hozirgi kundagi holati ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining qisqarishi, sanoat kapital qo'yilmalarining kamayishi, pul muomalasining parchalanishi bilan tavsiflanadi. Ushbu tendensiyalar davom etayotgan makroiqtisodiy siyosatning natijasi bo'lib, bu asosiy reproduktiv zanjirlar va iqtisodiy aloqalarning uzilishiga olib keldi. Iqtisodiyotning tarkibiy xususiyatlariga e'tibor bermaslik, bozorning o'zini o'zi tashkil etish mexanizmlarining avtomatik ta'siriga umid qilish uning parchalanishi va tartibsizlikning kuchayishini keltirib chiqardi. Bozor muvozanatining holati uchun an'anaviy bo'lgan makroiqtisodiy barqarorlashtirish usullarini pul massasini cheklash orqali qo'llashga urinishlar adekvat natija bermadi. Iqtisodiyotga xos nomutanosiblik bilan bu uning har biri o'ziga xos muvozanat holatiga intilayotgan avtonom faoliyat yurituvchi tarmoqlarga muqarrar ravishda parchalanishiga olib keldi.

Biz mavzu doirasida dastlab to'lov qobiliyati, likvidlilik, to'lov layoqati deb turlicha nomlangan tushunchalar bilan ifodalangan sharhlar, izohlarni ko'rib chiqamiz.

Tadqiqotchilar likvidlik va to'lov qobiliyatini o'rganishga uning umuman iqtisodiyotga ta'siri va sezgirligi tufayli xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati va obro'siga ta'sir qilishi mumkinligi sababli qiziqishadi.

Daromadlilikni oshirish orqali yaxshi moliyaviy ko'rsatkichlarga erishish har qanday xo'jalik yurituvchi subyektning muhim maqsadi bo'lib, ularning omon qolishi va uzluksizligiga erishish kerak. U rahbarning o'z resurslaridan foydalanish samaradorligini o'lchashda manfaatdor tomonlar uchun muhim vosita hisoblanadi.

Likvidlikni boshqarish har bir xoʻjalik yurituvchi subyektlar uchun juda muhim, bu biznes boʻyicha joriy majburiyatlarni toʻlashni anglatadi, toʻlov majburiyatlari qisqa muddatli, ammo uzoq muddatli qarzlarni koʻpaytiradigan operatsion va moliyaviy xarajatlarni oʻz ichiga oladi. Likvidlik koeffitsiyentlari har bir xoʻjalik yurituvchi subyekt ichida likvidlikni boshqarishni qoʻllab-quvvatlash doirasida joriy nisbat va tezkor nisbat shaklida xoʻjalik yurituvchi subyektning rentabelligiga juda taʼsir qilish maqsadida qoʻllaniladi. Shunday qilib, xoʻjalik yurituvchi subyekt toʻlov majburiyatlari orasida naqd va naqd pulni solishtirish orqali toʻlovni qondirish uchun yetarli likvid aktivlarga ega boʻlsagina u toʻlovga layoqatli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bir qancha nazariyachilar likvidlik va toʻlov qobiliyati tushunchalarini oʻrganib chiqqan. Jumladan, tijorat banklari boʻyicha bank likvidligining oʻzgaruvchanlik nazariyasi H. G. Moulton tomonidan ilgari surilgan boʻlib, “agar tijorat banklari zarurat boʻlganda moddiy yoʻqotishlarsiz boshqa banklarga naqd pulga oʻtkazilishi mumkin boʻlgan katta miqdordagi aktivlarni saqlab qolsalar, unda hech qanday yoʻqotish yoʻq”ligini taʼkidladi[1].

S. O. Udoka va R. Anyinganing fikriga koʻra, “mukammal almashtiriladigan aktiv likvidlik zarurati tugʻilganda kapitalni yoʻqotmasdan darhol oʻtkazilishi kerak. Ushbu nazariyaga koʻra, banklar aktivlarning tabiatidan qatʼi nazar, mablagʻlar zarur boʻlganda, qoniqarli narxlarda naqd pulga boshqalarga osonlik bilan oʻtkazilishi mumkin boʻlgan aktivlarga ega boʻlsa, likvidlikka ega boʻladi”[2].

N. R. Emmanuel, “Tijorat krediti yoki real veksellar doktrinasi nazariyasi shuni koʻrsatadiki, tijorat banki xoʻjalik yurituvchi tashkilotlarga faqat qisqa muddatli oʻz-oʻzini yoʻq qiladigan samarali kreditlarni yuborishi kerak. Tovarlarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish va tarqatishning ketma-ket bosqichlari orqali ishlab chiqarish va evolyutsiyani moliyalashtirish uchun moʻljallangan kreditlar oʻz-oʻzidan tugatiladigan kreditlar hisoblanadi. Bu nazariya, shuningdek, tijorat banklari qisqa muddatli oʻz-oʻzini yoʻq qiladigan samarali kreditlar berganda, markaziy bank banklarga bunday qisqa muddatli kreditlarni garovga qoʻyishi kerakligi taʼkidlanadi. Ushbu tamoyil har bir bank uchun tegishli likvidlik darajasini va butun iqtisodiyot uchun mos keladigan pul massasini taʼminlaydi”[3].

Tijorat kreditlari nazariyasidan farqli oʻlaroq, kutilayotgan daromadlar nazariyasi AQSh tijorat banklari tomonidan muddatli kreditlarni uzaytirish amaliyotiga asoslangan holda ishlab chiqilgan. Ushbu nazariyaga koʻra, qarz oluvchining biznesining tabiati va xarakteridan qatʼi nazar, bank qarz oluvchining kutilayotgan daromadidan muddatli kreditni tugatishni rejalashtiradi. Bank ushbu kreditni berishda qarz oluvchining moliyaviy faoliyatiga cheklovlar qoʻyadi. Kredit berishda bank nafaqat kafolatni, balki qarz oluvchining kutilayotgan daromadlarini ham hisobga oladi. Oldingi nazariyalarga koʻra, tijorat krediti nazariyasi qisqa muddatli aktivlarga qaratilgan boʻlsa, kutilayotgan daromad nazariyasi uzoq muddatli aktivlarga yoʻnaltirilgan boʻlsa, oʻzgaruvchanlik nazariyasi aktivning xususiyatidan qatʼi nazar, aktivlarning naqd pulga aylanishi qobiliyatiga qaratilgan boʻlsa, majburiyatlarni boshqarish nazariyasiga asoslanadi.

Yuqoridagi taʼriflar, ilmiy izlanishlar xulosalaridan koʻrishimiz mumkinki, soʻz tijorat banklari likvidliligi xususida borgan. Yaʼni, tijorat banklari joriy qarzlarini qoplash uchun doimiy mablagʻga ega boʻlishlari, joriy qarzdorlikni talab qilingan paytda, muddati kelganda muammosiz toʻlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ega boʻlishlari lozim.

Shu bilan birga bir qator mualliflar toʻlov qobiliyatini korxonaning daromadligigi bilan bogʻlashga harakat qilishgan. Jumladan, A. Kanaan va A. Saud fikricha, “Daromadlilik – bu kompaniyalar hayotiyligi va uzluksizligini taʼminlash uchun erishmoqchi boʻlgan asosiy maqsaddir. Demak, kompaniyalarning rentabelligini oshirish ularning mablagʻ manbalarini optimal boshqarish qobiliyatiga bogʻliq”[4] ekanligini taʼkidlaydi.

A. Dahiyat, “Kompaniyalar orzu qilgan koʻrsatkichlarga erishish uchun ular maqbul likvidlik darajasini saqlab qolishlari va ichki va tashqi moliyalashtirish manbalari oʻrtasidagi muvozanatga erishishlari kerak. Kompaniyalar, shuningdek, oʻz biznesining muammosiz ishlashini taʼminlash, uzluksizlik uchun daromad keltiruvchi loyihalarga pul mablagʻlarini qayta investitsiya qilish va raqobatbardosh pozitsiyani taʼminlash uchun ishlashi kerak”[5] deya, korxona doimiy toʻlov layoqatini saqlab qolish uchun ular pul mablagʻini yoʻqotmaslikka, aynan daromadli soha va yoʻnalishlarga pul tikish lozimligiga urgʻu qaratadilar.

---

1 Moulton, H. G (1918). Commercial banking and capital formation. The Journal of Political Economy. 26(7). 32–38. https:// doi. org/10.1086/253118

2 Udoka, C. O., & Anyingang, R. (2012). An analytical and theoretical investigation of the determinants of deposit money bank’s investment in treasury bills in Nigeria. European Journal of Business and Management, 4(21), 42–48. https://www. iiste. org/Journals/ index. php/EJBM/article/view/3615

3 Emmanuel, N. R. (1997). Commercial banking in an era of deregulation (3rd ed.). Westport, CT: Greenwood Publishing Group.

4 Kanaan, A., & Saoud, A. (2018). The effect of financial leverage on profitability – An applied study on non-financial companies listed on the Damascus Stock Exchange. Economic and Legal Sciences Series, 40(3), 265–280. Retriyeved from http://journal. tishreen. edu. sy/index. php/econlaw/article/ view/4651/4421 (in Arabic language)

5 Dahiyat, A. (2016). Does Liquidity and Solvency Affect Banks Profitability? Evidence from Listed Banks in Jordan. International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences, 6(1), 35–40. Retriyeved from https://ideas. repec. org/a/hur/ijaraf/v6y2016i1p35–40. html

H. Yusoff fikricha, "Likvidlilik kompaniyalar faoliyatining uzluksizligini ta'minlovchi muhim elementlardan biri hisoblanadi, chunki yetarlicha likvidlikka ega bo'lmagan kompaniyalar o'z yetkazib beruvchilari oldidagi qisqa muddatli majburiyatlarini to'lay olmasligi, xizmatlar va tovarlarni o'z vaqtida taqdim eta olmasligi, bu ularning obro'siga ta'sir qilishi mumkin. kompaniyaning o'z aktivlarini optimal boshqarishda samarasizligi tufayli bankrotlikka olib keladi"[6].

Mazkur muallif fikriga qaraydigan bo'lsak, u ham aynan daromadlilik va likvidlilikni bir-biriga yaqin tushuncha sifatida qarab, likvidlilikni yo'qotmaslik, joriy qarzdorlikni to'lash uchun harakat qilish lozimligini keltirib o'tgan.

L. A. Soenen fikricha, "Likvidlik koeffitsiyentlari bir tomondan korxonaning naqd va naqd pulga yaqin aktivlari (birgalikda "joriy" aktivlar deb ataladi) va boshqa tomondan darhol to'lov majburiyatlari (joriy majburiyatlar) bilan ishlaydi. Naqd pulga yaqin aktivlar odatda mijozlarning debitorlik qarzlari va to'liq mahsulotlar va qayta ishlanmagan materiallar zaxiralaridan iborat. Aktivlar tomonidan yaratilgan operatsion pul oqimlari firmaning doimiy likvidligiga ta'sir qiladi"[7].

L. A. Soenenning fikrini ko'radigan bo'lsak, joriy aktivlar va joriy majburiyatlarga urg'u berilganini ko'rishimiz mumkin, ya'ni bu yerda aynan joriy aktivlar naqd pulga yaqin va tez pulga aylanuvchi element sifatida qaralgan bo'lib, uning mavjud bo'lishi joriy majburiyatlarni qoplashga yetarli darajada bo'lishi bilan ifodalanadi.

Abryutina esa, Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonaning mavjudligi va faoliyati uchun uning likvidligini uzoq muddatli va qisqa muddatli (to'lov qobiliyati) saqlab turish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda likvidlikni ta'minlash korxona mavjudligining eng muhim sharti va uning rivojlanishga qodirligi va boshqaruv uslubini tavsiflovchi asosiy mezonga aylanib bormoqda[8] deya e'tirof etadi.

Ushbu muallifning fikrlarini yuqoridagi fikrlardan to'liqroq ekanligini bir jihati borki, korxona o'zining moliyaviy holatini boshqarish strategiyasida albatta faqat joriy to'lov qobiliyatiga erishish bilan cheklanib qolmasligi lozim. Ayni vaqtda uzoq muddatli to'lov qobiliyatini ham doimiy hisob-kitobini qilib, shunga yarasha xulosa qilishi va tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilishi maqsadga muvofiq.

Yana bir muallif Kalashnikova korxonani moliyaviy sog'lomlashtirish shoshilinch majburiyatlar miqdorini ko'paytirmaslik bilan amalga oshirilgan hollarda korxonani joriy likvidlik koeffitsiyenti va o'z kapitalining standart qiymatlariga yetkazish quyidagi shartlarga rioya qilishni talab qiladi deya ta'kidlaydi[9]:

- joriy aktivlarning joriy majburiyatlardan ikki baravar oshishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan miqdorda foyda olish (muddatli majburiyatlar miqdorini oshirmasdan). Joriy likvidlik koeffitsiyentini hisoblash algoritmidan ko'rinib turibdiki, uning dinamikada o'sishiga kreditorlik qarzlarini qisqartirish yoki aylanma mablag'lar (aylanma mablag'lar) o'sishidan o'zib ketish orqali erishish mumkin. Balans koeffitsiyentlaridan ko'rinib turibdiki, kreditorlik qarzlarining qisqarishi o'z-o'zidan mumkin emas – bu har doim joriy aktivlarning ekvivalent qisqarishi bilan birga keladi. Shu sababli, to'lov qobiliyatini tiklashning yagona maqbul vositasi – bu korxonaning iqtisodiy faoliyati natijalari hisobiga aylanma mablag'larni bir vaqtning o'zida foydani ko'paytirish (taqsimlanmagan foydani anglatadi);
- zaxiralar o'sishining kamida yarmi "taqsimlanmagan foyda" passiv moddasi bilan qoplanishi kerak (agar muddatli majburiyatlar miqdori oshmasa);
- minimal zararsizlik sharti sifatida o'zgaruvchan xarajatlar qoplangandan keyin sotish natijasida doimiy xarajatlarni qoplash.

So'nggi yillarda mazkur masalada ilmiy izlanish olib borgan mahalliy olimlarimizdan N. Mavlanov[10] joriy aktivlar tarkibidagi bir qator aktiv turlari kredit to'lovi uchun mablag' bo'la olmasligini ta'kidlaydi va debitorlik qarzlari tarkibidan muddati o'tgan debitorlik qarzlari (211-satr), xodimlarga berilgan bo'naklar (250-satr), byudjetga soliqlar va yig'imlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (270-satr), maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (280-satr), ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlari bo'yicha qarzlari (290-satr) kabilarni kreditga to'lov layoqatini hisoblashda ayirib tashlashni lozim deb hisoblaydi.

Mazkur mualllif fikrlari tashqaridan qaraganda, ya'ni tijorat banklari nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda to'g'ri hisoblash mumkin. Ya'ni Mavlanov tomonidan ayririb tashlanishi tavsiya qilinayotgan ko'psatkichlar, balans moddalari, aslida, kopxona uchun debitorlik qarzi sifatida hisobga olinib, tijorat banklari mazkur debitorlik qarzlapiga o'z qarzlarini undipish maqsadida harakatni amalga oshira olmaydi. Muallifning takliflari bank tomonidan qaralganda ahamiyatli hisoblanadi. Biroq xo'jalik yurituvchi subyekt uchun bu debitorlik qarzi biror ish va xizmatni bajarilishi hisobiga so'ndirilishi ham inobatga olish lozim.

---

6 Yusoff, H. B. M. (2017). The Effect of Liquidity and Solvency on Profitability: The Case of Public-Listed Consumer Product Companies in Malaysia (Master Thesis). University Tun Hussein Onn Malaysia.

7 SOENEN, L. A. (1993). Cash conversion cycle and corporate profitability, Journal of Cash Management, Vol 13 No 4 pp. 53–58.

8 Абрютина Н. С. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. М.: "Дело и сервис", 2000г. – 256 с.

9 Елена Калашникова. Часть VI. Критерии успешного антикризисного управления финансами предприятия. 2010

10 Mavlanov N. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning kreditga layoqatliligi tahlili va baholashni takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2019. – B. 15.

Bizga ma'lumki, debitorlik qarzlarining kunlik aylanmasi sotishdan tushadigan sof daromadni debitorlik qarzlarining o'rtacha arifmetik miqdoriga bo'lish orqali aniqlanishi keltirilgan. Ammo bilamizki, buxgalteriya balansida 210-satrdagi debitorlar tapkibi birmuncha noaniq keltirilgan. Ya'ni buxgalteriya balansiga ko'ra debitorlar (210-satr tarkibiga) xaridorlar va buyurtmachilarning qarzlari (4000 dan 4900 ning ayirmasi), alohida bo'linmalarning qarzlari (4110), sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzlari (4120), xodimlarga berilgan bo'naklar (4200), mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300), byudjetga soliqlar va yig'imlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400), maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500), ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlari bo'yicha qarzlari (4600), xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzlari (4700), boshqa debitorlik qarzlari (4800) kiritilishi belgilangan. Fikrimizcha, bularning hammasi ham daromad olish maqsadidagi debitorlik qarzlari emas. Ya'ni ayrim debitorlik qarzlari hisob-kitobda bip necha bor ishtirok etishi mumkin. Vaholanki, sotishdan olinadigan daromadga ushbu debitorlik qarzining umuman aloqasi yo'q.

Yana bir mahalliy tadqiqotchi G. Turdiyeva tijorat banklari nuqtayi nazaridan kredit qobiliyati tushunchasiga "Kredit qobiliyati – korxonaning moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarida ifodalangan huquqiy, moliyaviy va nomoddiy tavsiflarining majmui bo'lib, kreditor oldidagi majburiyatlarini kelajakda kredit shartnomasida ko'zda tutilgan muddatlarda va to'liq qoplash imkoniyatlarini baholash, shuningdek, bankning ma'lum bir xo'jalik yurituvchi subyektni kreditlashdagi risk darajasini aniqlash imkonini beradigan mezon" deya ta'rif beradi[11].

Bundan ko'rinadiki, G. Turdiyeva o'z takliflarini xo'jalik yurituvchi subyekt misolida emas, tijorat banki nuqtayi nazaridan bergan.

N. Mavlanov esa, bu tushunchaga oid bir qancha o'rganishlar o'tkazgani holda kreditga layoqatlilik xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsakichlari asosida uning kelgusidagi imkoniyatlarini prognozlash orqali kredit (asosiy qarz va foizi)ni iqtisodiy samara olish hisobiga o'z vaqtida va to'liq qaytara olish qobiliyatidir deya o'z mualliflik ta'rifini shakllantirgan[12].

N. Mavlanov tomonidan olib borilgan tadqiqot ham aynan tijorat banklari nuqtayi nazaridan o'tkazilgan bo'lib, ta'rif ham to'laqonli korxonaning to'lovga layoqatligi emas, aynan tijorat banklari tomonidan korxonaga kredit ajratishda hisoblanishi zaruriyatga aylangan kredit qobiliyatiga qaratilgan.

Umuman olganda oxirgi yillarda qilingan yuqoridagi ikkala ilmiy ishlanmada ham aynan tijorat banklari tomonidan qo'yiladigan pozitsiya asos sifatida olingan.

Bizning fikrimizcha, to'lov qobiliyati va kredit qobiliyati tushunchasi o'z-o'zidan mana shu joyning o'zida ajratilishini ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, to'lov qobiliyati bu keng tushuncha bo'lib, aynan kreditlarni to'lash qobiliyati uning bir qismi sifatida qarash mumkin.

Shu bois, bizning fikrimizcha, to'lov qobiliyati xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan qarz majburiyatlarini turli shartlar asosida to'lash imkoniyatini ifodalovchi ko'rsatkichdir.

Albatta mazkur ko'rsatkich turli iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida hisoblanadi va uning natijasiga ko'ra unga baho beriladi. Bunda ko'rsatkichni aniqlashda yuqoridagi mualliflar ta'kidlaganiday moliyaviy, nomoliyaviy ko'rsatkichlar hisob inobatga olinishi mumkin. Biroq, oxir-oqibat xo'jalik yurituvchi subyektning to'lovga qobiliyati bor yoki yo'qliga baho beriladi hamda shu asosda korxona moliyaviy holatini boshqarishga qaratilgan xulosalar chiqariladi hamda qarorlar qabul qilinadi.

Yuqoridagilardan ko'rishimiz mumkinki, to'lov qobiliyati koeffitsiyenti – bu xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holatini tekshirishga yordam beradigan ko'rsatkich hisoblanadi. Xususan, bu bizga xo'jalik yurituvchi subyektning joriy va uzoq muddatda moliyaviy majburiyatlarini bajara olishini aniqlash imkonini beradi.

Ko'rsatkich kreditorlar, investorlar, mol yetkazib beruvchilar va ma'lum bir kompaniya bilan biznes qilishni xohlaydigan boshqa tashkilotlar uchun juda foydali. U odatda korxonaning rentabelligini uning moliyaviy jihatdan mustahkamligini aniqlash uchun uning majburiyatlari bilan taqqoslash uchun ham xizmat qiladi. Shu munosabat bilan, ma'lumotlarga ko'ra, yuqori yoki kuchli to'lov qobiliyati koeffitsiyenti afzallik beriladi, chunki bu moliyaviy mustahkamlik ko'rsatkichidir. Boshqa tomondan, past nisbat kelajakda mumkin bo'lgan moliyaviy to'siqlarni ochib beradi.

Agar to'lovlar mablag'larni olishdan oldin bo'lsa va kapitalga bo'lgan ehtiyojni qoplash uchun hech narsa bo'lmasa, likvidlik bilan bog'liq muammolar yuzaga keladi. Kapital aylanmasining ketma-ketligi buziladi, rejalashtirilgan vaqt oralig'ida kapitalni bog'laydigan va chiqaradigan moliyaviy oqimlar o'rtasida likvidlik bo'shlig'i mavjud. Ko'pincha bu to'lov oqimlarini boshqarishdagi ma'lum kamchiliklar, investitsiyalar, moliyalashtirish, xarajatlar, daromadlar, kapitalning kirib kelishi va chiqishi o'rtasidagi munosabatlarda ifodalangan moliyaviy jarayonlarning mohiyatini noto'g'ri tushunish natijasidir. Korxonaning moliyaviy barqarorligi va to'lov qobiliyatining zamonaviy tahlili likvidlik bilan bog'liq asosiy muammolarni aniqlash imkonini beradi, bu uning

11 Turdiyeva G. Xo'jalik yurituvchi subyektlar kredit qobiliyati tahlilining nazariy va tashkiliy-uslubiy jihatlarini takomillashtirish. Avtoreferat. – Toshkent, 2019.

12 Mavlanov N. Xo'jalik yurituvchi subyektlar kreditga layoqatliligi tahlili va baholashni takomillashtirish. Avtoreferat. – Toshkent, 2019.

moliyaviy holatini malakali boshqarishning zaruriy shartidir. Tahlil korxona likvidligi past boʻlgan taqdirda ham, toʻlovlar va tushumlar oqimi muvozanatda boʻlganda ham, barqaror toʻlov qobiliyati, normal moliyaviy barqarorlik mavjud boʻlgan taqdirda ham zarur hisoblanadi.

Bugungi kunda koʻpgina korxonalarda buxgalteriya hisobi dasturiga kiritilgan maʼlum koeffitsiyentlar toʻplamini tizimli hisoblash asosida toʻlov qobiliyati va moliyaviy barqarorlikni soddalashtirilgan tahlil qilish tizimi mavjud. Ushbu koeffitsiyentlarni baholash faqat maʼlum bir davr uchun ularni standartlar bilan taqqoslash orqali amalga oshiriladi. Bunday tahlil bilan munosabatlarni kuzatish, omillar taʼsirini aniqlash, oldindan belgilangan maqsadlarga erishish bilan bogʻlash mumkin emas va rahbarlar ushbu maʼlumotlardan xoʻjalik yurituvchi subyekti moliyasini boshqarishda yetarlicha samarali foydalana olmaydilar. Bu, birinchi navbatda, korxonalar likvidlikni maqsadli boshqarish bilan amalda shugʻullanmasligi bilan izohlanadi.

Zamonaviy raqamlashgan sharoitda moliyaviy oqimlar qiymatlar harakatini aks ettiruvchi sxemalar shunchalik murakkabki, ularni ilmiy asoslangan usullar yordamida boshqarishning iloji yoʻq. Bu nafaqat oʻtish iqtisodiyotining obyektiv sharoitlari bilan bogʻliq. Buning muhim sababi shundaki, koʻpgina korxonalar uchun mulk masalasi haligacha hal qilinmagan va ularning rahbarlari uning uzoq muddatli mavjudligi tamoyilini oʻz faoliyati bilan bogʻlamaydilar. Bozorlardagi raqobat hali chinakam kuchayib ketmaganligi, birinchi navbatda, ichki omillar tufayli maʼlum raqobatdosh ustunliklarga erishilganda, malakali moliyaviy boshqaruv muhim ahamiyatga ega.

Shunga qaramay, iqtisodiy qonunlar biz ularni tushunamiz yoki tushunmasligimizdan qatʼi nazar amal qiladi va bozor munosabatlarining shakllanishi davom etmoqda. Bizning moliyaviy boshqaruv harakatlarimiz ushbu qonunlarga qanchalik tez mos kelsa, bu sxemalar shunchalik shaffof boʻladi, biz yengishimiz kerak boʻlgan qiyinchiliklar shunchalik kam boʻladi va keyin moliyaviy boshqaruv usullarini bilish juda dolzarb boʻladi.

Yuqorida taʼkidlab oʻtildiki, odatda xoʻjalik yurituvchi subyektlarning toʻlovga qobiliyatliligi uning buxgalteriya balansi maʼlumotlari asosida shakllantirilgan axborotlarga asosan hisoblab chiqiladi va shunga qarab hisoblangan koeffitsiyentlarga baho beriladi.

Kovalev va Privalovlarning fikricha, balansning likvidligiga erishish balansning passivlari va aktivlari oʻrtasida maʼlum mutanosiblikni nazarda tutadi. Ushbu nisbatlarga rioya qilish va ularni yetarlicha uzoq muddatda saqlash korxona nafaqat toʻlovga qodir ekanligini, balki oʻz mablagʻlariga ega boʻlishini koʻrsatadi, ularning mavjudligi faqat u foydali ishlagan taqdirdagina mumkin. Korxona likvid balansga ega, shuning uchun u foydali[13].

Bocharovda keltirilishicha, balansning eng muhim koʻrsatkichi – bu korxonaning toʻlov qobiliyati boʻlib, u xoʻjalik shartnomalariga muvofiq asbob-uskunalar va materiallarni yetkazib beruvchilarning toʻlov qobiliyatiga ega boʻlgan talablarini oʻz vaqtida qondirish, kreditlarni qaytarish, xodimlarga ish haqini toʻlash, toʻlovlarni amalga oshirish qobiliyatidir[14].

Manbalarda kompaniyaning toʻlov qobiliyatini aniqlashning bir nechta usullari mavjud, toʻlov qobiliyatini hisoblashning asosiy formulasi quyidagicha keltirilgan[15]:

Toʻlov qobiliyati koeffitsiyenti = (sof daromad + amortizatsiya) / barcha majburiyatlar (qisqa muddatli + uzoq muddatli majburiyatlar)

Yuqoridagi formuladan koʻrishimiz mumkinki, toʻlov qobiliyati daromad va amortizatsiyaning yigʻindisini majburiyatlarga boʻlish orqali ifodalangan.

Biroq bizning fikrimizcha, bu formula xoʻjalik yurituvchi subyektning toʻlovga qobiliyatini toʻlaqonli ifodamaganligi bilan birga, amaldagi toʻlov qobiliyati koeffitsiyentini hisoblash formulalaridan sezilarli farq qiladi.

Jumladan, N. Mavlanovda keltirilishicha, banklar tomonidan xoʻjalik yurituvchi subyektlarning qoplash koeffitsenti, yaʼni kreditlarni qoplay olish koeffitsiyentini hisoblash joriy aktivlarni (buxgalteriya balansi 390-satr) joriy majburiyatlarga (buxgalteriya balansi 600-satr) boʻlish orqali hisoblanadi.

Aynan mana shu formula koʻplab manba va adabiyotlarda takrorlangan. Jumladan, Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 28-iyuldagi “Davlat ulushi boʻlgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xoʻjalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish toʻgʻrisida”gi 207-sonli qarorida ham toʻlov qobiliyati koeffitsiyenti sifatida keltirilgan boʻlib, quyidagicha formula boʻyicha aniqlanishi koʻrsatilgan:

$$Ktq = A2 / (M2 - Um)$$

Bunda: A2 – 1-Shning II qismi, 390-satri; M2 – Balans passivining II qismi, 770-satri; Um – uzoq muddatli majburiyatlar (2-Shning 490-satri).

13 Ковалев А. И., Привалов В. П. Анализ финансового состояния предприятия. М.: “Центр экономики и маркетинга”, 2000г. – 209 с.
14 Бочаров В. В. Финансовый анализ. С-Пб.: “Питер”, 2001г. – 236 с.
15 https://corporatefinanceinstitute. com/resources/knowledge/finance/solvency-ratio/

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, aksariyat manbalarda to‘lov qobiliyati deyilganda joriy aktiv va joriy majburiyatning nisbati tushuniladi. Biroq to‘lov qobiliyatini aniqlashda faqatgina joriy aktiv va joriy majburiyatni inobatga olinishi to‘g‘ri hisoblanmaydi.

Bu borada ayrim manbalarda, jumladan, G. Turdiyevaning tadqiqot ishida kredit va ularning foizini o‘z vaqtida qaytarilishi ta’minlash uchun hisob siyosatida uzoq muddatli kreditorlik qarzlarining joriy muddatli kreditorlik qarzlariga o‘tkazilgan qismi to‘g‘risida ma’lumotlar ko‘rsatilishi lozimligi keltirilgan[16].

Biroq muallif, yana aynan tijorat banklari nuqta nazaridan yondashib faqat kreditorlik qarzlarini joriyga o‘tkaziladigan qismini ko‘rsatish lozimligini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning to‘lov qobiliyatini real va to‘g‘ri aniqlash aynan buxgalteriya balansi, umuman olganda moliyaviy hisobot ma’lumotlari asosida aniqlanganda biz tomonimizdan aniqlanayotgan davrga alohida e’tibor qaratish lozim. Bunda agar o‘tgan yilgi hisobot asosida to‘lov qobiliyati aniqlanayotgan bo‘lsa, to‘lov qobiliyati aniqlanayotgan oy yoki chorakni ham qo‘shgan holda, joriy aktiv va joriy majburiyatlarni inobatga olgandan tashqari quyidagi ikkita ko‘rsakichni ham alohida hisoblash maqsadga muvofiq:

1. Uzoq muddatli debitorlik qarzlarining joriyga o‘taziladigan qismi;
2. Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy majburiyatga o‘tkaziladigan qismi.

Bundan tashqari, bizning fikrimizcha, xo‘jalik yurituvchi subyekt to‘lov qobiliyatini aniqlashda eng muhim masalalardan biri korxonaning debitorlik va kreditorlik qarzlari hamda pul mablag‘lari, zaxiralarini inobatga olinishidadir. Shu bilan birga har bir aktivning xo‘jalik yurituvchi subyektda ishlatilishi va saqlab turilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Fikrimizcha, korxona to‘lov qobiliyatini to‘laqonli aniqlashda quyidagilarni ham inobatga olish maqsadga muvofiq:

- ombordagi xom ashyo miqdori va uning xo‘jalik yurituvchi subyektda o‘rtacha qancha vaqtda mahsulotga aylanishi;
- ishlab chiqarilgan mahsulotning qancha vaqtda debitorlik qarziga aylanishi;
- debitorlik qarzlarining qancha vaqtga pul mablag‘iga aylanishi;
- pul mablag‘larining takror ishlab chiqarish jarayonida yana xom ashyo xaridi va ta’minot jarayoniga sarflanishi.

Umuman olganda bizningcha, to‘lov qobiliyati koeffitsiyenti kompaniyaning pul mablag‘lariga aylanuvchi qiymatliklarining pul aylanish darajasi va uning uzoq muddatli hamda joriy majburiyatlarini to‘lash uchun yetarli yoki yo‘qligini aniqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, biz tomonimizdan berilayotgan takliflarning amaliyotga joriy qilinishi, xo‘jalik yurituvchi subyektning to‘lovga qobiliyatini to‘laqonli va realroq aniqlashga imkon berib, asosli xulosalar hamda samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kodeks (2021). O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi. Qonun hujjatlari to‘plami.
2. Qaror (2020). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 9-dekabrdagi “Davlat ishtirokidagi korxonalar ijro etuvchi organi faoliyati samaradorligini baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 775-son qarori.
3. Mavlanov (2019). Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning kreditga layoqatliligi tahlili va baholashni takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent.
4. Ergashev (2021). Avtomobil transporti korxonalarida iqtisodiy tahlilni takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent.
5. Turdiyeva (2019). Xo‘jalik yurituvchi subyektlar kredit qobiliyati tahlilining nazariy va tashkiliy-uslubiy jihatlarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent.
6. Raximov, Qalandarova (2019). Moliyaviy tahlil. Darslik. / – T.: “Iqtisod-Moliya”.
7. G. Turdiyeva. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar kredit qobiliyati tahlilining nazariy va tashkiliy-uslubiy jihatlarini takomillashtirish. Avtoreferat. Toshkent. 2019.
8. Ковалев А. И., Привалов В. П. Анализ финансового состояния предприятия. М.: “Центр экономики и маркетинга”, 2000г. – 209 с.

16 Turdiyeva G. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar kredit qobiliyati tahlilining nazariy va tashkiliy-uslubiy jihatlarini takomillashtirish. Avtoreferat. – Toshkent, 2019.

9. Бочаров В. В. Финансовый анализ. С-Пб.: “Питер”, 2001г. – 236 с.
10. https://corporatefinanceinstitute. com/resources/knowledge/finance/solvency-ratio/
11. Mavlanov N. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar kreditga layoqatliligi tahlili va baholashni takomillashtirish. Avtoreferat. – Toshkent, 2019.
12. Turdiyeva G. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar kredit qobiliyati tahlilining nazariy va tashkiliy-uslubiy jihatlarini takomillashtirish. Avtoreferat. – Toshkent, 2019.
13. Mavlanov N. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning kreditga layoqatliligi tahlili va baholashni takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2019. – B. 15.
14. Абрютина Н. С. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. М.: “Дело и сервис”, 2000г. – 256 с.
15. Елена Калашникова. Часть VI. Критерии успешного антикризисного управления финансами предприятия. 2010.
16. Dahiyat, A. (2016). Does Liquidity and Solvency Affect Banks Profitability? Evidence from Listed Banks in Jordan. International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences, 6(1), 35–40. Retriyeved from https://ideas. repec. org/a/hur/ijaraf/v6y2016i1p35–40. html
17. Yusoff, H. B. M. (2017). The Effect of Liquidity and Solvency on Profitability: The Case of Public-Listed Consumer Product Companies in Malaysia (Master Thesis). University Tun Hussein Onn Malaysia.
18. Soenen, L. A. (1993). Cash conversion cycle and corporate profitability, Journal of Cash Management, Vol 13 No 4. – pp. 53–58.
19. Kanaan, A., & Saoud, A. (2018). The effect of financial leverage on profitability – An applied study on non-financial companies listed on the Damascus Stock Exchange. Economic and Legal Sciences Series, 40(3), 265–280. Retriyeved from http://journal. tishreen. edu. sy/index. php/ econlaw/ article/ view/ 4651/4421 (in Arabic language)
20. Moulton, H. G (1918). Commercial banking and capital formation. The Journal of Political Economy. 26(7). 32–38. https://doi. org/10.1086/253118
21. Udoka, C. O., & Anyingang, R. (2012). An analytical and theoretical investigation of the determinants of deposit money bank’s investment in treasury bills in Nigeria. European Journal of Business and Management, 4(21),42–48.https:// www. iiste. org/ Journals/ index. Php/ EJBM/ article/ view/ 3615
22. Emmanuel, N. R. (1997). Commercial banking in an era of deregulation (3rd ed.). Westport, CT: Greenwood Publishing Group.

Jurnal sayti: https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz

Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT
Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz Hakimov
Musahhih: Xondamir Ismoilov
Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2023. № 9

© Materiallar ko‘chirib bosilganda “Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali manba sifatida ko‘rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma’sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga
maqola, reklama, hikoya va boshqa ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.
El.Pochta: sq143235@gmail.com
Bot: @iqtisodiyot_77
Тел.: 93 718 40 07

Jurnalga istalgan payt quyidagi rekvizitlar orqali obuna bo‘lishingiz mumkin. Obuna bo‘lgach, @iqtisodiyot_77 telegram sahifamizga to‘lov haqidagi ma’lumotni skrinshot yoki foto shaklida jo‘natishingizni so‘raymiz. Shu asosda har oygi jurnal yangi sonini manzilingizga jo‘natamiz.

“Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali 03.11.2022-yildan
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
№566955 reyestr raqami tartibi bo‘yicha ro‘yxatdan o‘tkazilgan.
Litsenziya raqami: №046523. PNFL: 30407832680027

Manzilimiz: Toshkent shahar, Mirzo Ulug‘bek tumani
Kumushkon ko‘chasi, 26-uy.